

TRANSLATORIUM

Dmitry Leontiev¹

O OKREŚLONYCH ASPEKTACH „KULTURY I OSOBOWOŚCI”

*Z języka rosyjskiego przełożyła
Aleksandra Kondrat*

Dmitry Leontiev

O określonych aspektach „kultury i osobowości”²

Istnieją rozprawy, w których w sposób zróżnicowany analizowany jest aspekt kulturowy kształtowania się psychologicznych cech człowieka i są one dość szczególnie niejednolite. Jeśli początkowo psychologia rozwoju kulturowego była marginalizowana jako jeden z kierunków w psychologii, to obecnie

¹ Doktor nauk psychologicznych, dyrektor międzynarodowego laboratorium psychologii pozytywnej i motywacji, profesor Wydziału Psychologii Moskiewskiego Uniwersytetu im. Łomonosowa (MGU – Moskovskij gosudarstvennyj universitet), Moskwa, Rosja, dleon@mail.ru.

² W swej pierwotnej formie tekst ukazał się w 2013 roku. Zob. D. Leontiev, *O nekotorych aspektach problemy «kul'tura i ličnosť»*, „Kul'turno-istoričeskā psihologija”, nr 1, 2013, s. 22–30.

stanowi ona jeden z nurtów i źródło psychologii rozwoju. Równocześnie należy wyróżnić ich wspólny rdzeń, gdyż kultura ma znaczący i decydujący wpływ na powstanie różnorodnych cech psychicznych człowieka. Zrozumienie natury i mechanizmów tego oddziaływania dalekie jest od jednoznacznej definicji. Autorzy mają *implicite* całkowicie różne i nieporównywalne ze sobą poglądy dotyczące analitycznego ujęcia jakości zmiennych niezależnych (kultura jako specyficzne środowisko istnienia i rozwoju człowieka) oraz jakości zmiennych zależnych, dotyczących tych cech psychologicznych, dzięki którym rozwój staje się istotą analizy, ważne są również mechanizmy tego wpływu.

Treść niniejszego artykułu nie domaga się dominującej roli w złożonej, ważnej i interdyscyplinarnej dziedzinie nauk o człowieku i społeczeństwie. Nie stanowi również głównego usystematyzowania kluczowych problemów i perspektyw badawczych. Podstawowy cel artykułu jest o wiele skromniejszy: jest to próba wskazania zróżnicowanego, określonego poglądu na zarysowaną w tytule problematykę, wyodrębniając podstawowe punkty i heurystyki, których wyszczególnienie pozwoli na precyzyjne postawianie pytań oraz rozwiązanie zagadnień konkretnych badań.

Paradygmaty psychologii kulturowej

Kultura jest obecnie istotnym czynnikiem rozwoju osobowości, co uznano w psychologii stosunkowo niedawno. W rzeczywistości aż do lat siedemdziesiątych w psychologii zachodniej dominował paradygmat asocjalności: wszelkie informacje, płynące z otoczenia społecznego rozważano w kontekście nacisku sprzecznego z głębokimi dążeniami osobowości, do których w najlepszym wypadku udaje się (mniej lub bardziej skutecznie) adaptować na podstawie zasady rzeczywistości (o czym wspominał Sigmund Freud). W gorszym przypadku mogły one stać się źródłem stałych, zewnętrznych i wewnętrznych konfliktów, prowadzących w ostateczności do zakłócenia „prawdziwej” wewnętrznej natury osobowości. Z podobną sytuacją miała do czynienia większość szkół i kierunków, z innymi natomiast dochodziło do gwałtownej sprzeczności światopoglądowej, zwłaszcza: z psychoanalizą (Sigmunda Freuda), behawioryzmem (Johna Watsona, Burrhusa Frederica Skinnera), psychologią humanistyczną (Carla Rogersa, Abrahama Masłowa). W Związku Radzieckim w tym samym okresie panowała inna forma skrajności: pozycja panspoleczna,

zgodnie z którą całkowite i odpowiednie przyswojenie matrycy socjokulturowych stanowi jedyną pozytywną podstawę rozwoju osobowościowego.

Wyjątkiem były poglądy kulturowo-historyczne zaproponowane przez Lwa Wygotskiego³, który dostrzegał w interakcji jednostki ze społeczeństwem nie tyle relację konfliktogenną, a proces, poprzez który kształtuje się fundament człowieczeństwa w jednostce. Wygotski zdążył wystarczająco rozwinąć swoje stanowisko teoretyczne i znaleźć eksperymentalne potwierdzenie na podstawie materiału rozwoju procesów poznawczych. W odniesieniu do psychologii osobowości sformułował jedynie niepełne idee, przykładowo: aspekt relacji między asymilacją doświadczenia społecznego a opanowaniem własnego zachowania, w którym dostrzegał istotę osobowości. Zarówno idee Wygotskiego, jak i późniejszy ich rozkwit dzięki uczniom i zwolennikom (Aleksiej Nikolajewicz Leontiev (1903–1979), Lidija Iljicznina Bożowicz (1908–1981), Bluma Zeigarnik (1900–1988), Aleksandr Asmołow, Wiktor Słobodczikow, Jewgienij Subbotskij) są wystarczająco dobrze znane, jednak nie będziemy się na nich zatrzymywać, chociaż dalsza analiza sytuacji, definiowana w tym artykule stanowi w moim przekonaniu proste rozwinięcie tych idei.

Pierwszą ważną teorią osobowości, odzwierciedlającą istotne właściwości współdziałania indywidualno-osobistego i społecznego oraz która unika obu oznaczonych wyżej skrajności, jest teoria charakteru społecznego Ericha Fromma, oparta na oryginalnej syntezie poglądów historyczno-socjologicznych Karola Marksa i psychoanalizy Sigmunda Freuda. Ujmuje on formę ludzkiej energii, jaka pojawia się w trakcie dynamicznej adaptacji ludzkich potrzeb do określonego trybu życia w konkretnym typie społeczeństwa i określa społeczny charakter jako „całokształt cech charakteru, który obecny jest u większości członków danej grupy społecznej i który powstał w wyniku ogólnych dla niej przeżyć i powszechnego trybu życia”⁴. Innymi słowy, „charakter społeczny tworzony jest przez sposób życia społeczeństwa”⁵. Odnosząc się do funkcji charakteru społecznego dla człowieka, Fromm stwierdza, że: „dostosowując się do warunków społecznych, człowiek rozwija w sobie te cechy charakteru, które skłaniają go to tego, by chcieć działać właśnie w ten sposób, w jaki przychodzi mu funkcjonować. W związku z czym, charakter społeczny interioryzuje potrzebę zewnętrzną

³ L. S. Wygotskij, *Istoria razvitiâ vyssih psichičeskich funkcij* [Historia rozwoju wyższych funkcji psychicznych], Wygotskij L. S. Sobr. soč.: V 6 t. T. 3, Moskva 1983.

⁴ È. Fromm, *Čelovečeskij barakter i social'nyj process* [Charakter ludzki i proces społeczny], Fromm È, *Begstvo ot svobody*, Moskva 1990, s. 230.

⁵ Tamże, s. 246.

i tym samym mobilizuje energię ludzką do wykonania zadań określonego systemu społeczno-ekonomicznego”⁶. Internalizacja ma zapewniać praktyki wychowania, które „powinny ukształtować ludzki charakter w taki sposób, żeby zbliżał się do charakteru społecznego, by jego własne dążenia zgadzały się z wymaganiami roli społecznej”⁷. Choć już na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych pojawiły się poglądy, które wskazują na rolę kultury w rozwoju człowieka (psychologia analityczna Carla Gustava Junga, psychologia kulturowo-historyczna Wygotskiego, interakcjonizm symboliczny George'a Meada), jednak prawdziwa konwergencja ujawniła się w latach siedemdziesiątych. Zachód otworzył się na dotąd nieznanego Wygotskiego oraz dotychczas zapomnianego Meada, zwracając uwagę na ich podobieństwo⁸. Uproszczone poglądy na społeczność i osobowość w środowisku rosyjskim zmieniły się na bardziej wielowymiarowe i wieloczynnikowe⁹. Aktywnie rozwijane w latach trzydziestych badania opisowe konkretnych kultur w paradygmacie antropologii kulturalnej (Bronisław Malinowski, Leslie White, Alfred Kroeber, Margaret Mead, Ruth Benedict, Clyde Kluckhohn i inni) dały impuls do rozwoju badań porównawczo-kulturowych w psychologii. Okres krystalizowania się tego kierunku w latach czterdziestych i pięćdziesiątych stopniowo wywołał ostrą krytykę metodologiczną: w szczególności, narzucone zostało uproszczone pojęcie o kulturze jako formie homogenicznej, ignorowanie struktury społecznej społeczeństw i wykorzystywanie nieścisłych metod zbierania danych. Krytyka ta spowodowała wygaśnięcie tego kierunku na początku lat sześćdziesiątych¹⁰.

W latach dziewięćdziesiątych powstawać zaczęła regularna praktyka międzykulturowych badań porównawczych dotyczących różnych objawów psychologicznych. Kierunek ten odróżniał się od przeciwnej i skrajnej antropologii kulturowej: która „zafiksowana” jest na poszczególnych wyraźnie pomiarowych wskaźnikach straty dla zrozumienia ogólnej struktury właściwości psychologicznych i cech osobowości oraz ontologii rzeczywistości psychologicznej, która stoi za wskaźnikami pomiarowymi. W największym stopniu braki te ujawnione zostały w nauce osobowości w kontekście paradygmatu cech osobowości. Odkrywcze w tym zakresie są przede wszystkim dwie sfery. Pierwsza przejawia się w zesta-

⁶ Tamże, s. 235, 236.

⁷ Tamże, s. 237.

⁸ J. Shotter, *Social accountability and selfhood*, Oxford 1984.

⁹ I. S. Kon, *Sociologija ličnosti* [Socjologia osobowości], Moskwa 1969; A. N. Leont'ev, *Deiatel'nost'. Soznanie. Ličnost'* [Działanie. Świadomość. Osobowość], Moskwa 1975.

¹⁰ Zob. D. Winter, N. Barenbaum, *History of modern personality theory and research*, Pervin L. A., John O. P. (eds.) *Handbook of Personality Theory and Research*, New York 1999, s. 18.

wieniu kolektywizmu i indywidualizmu jako dwóch biegunów skali stosowanej w dwóch ostatnich dekadach w relatywnie kulturowych badaniach dla charakterystyki tych bądź innych kultur¹¹ i na podstawie tej skali w alternatywnych modelach „odrębnej podmiotowości” (*disjoint agency*) i „wspólnej podmiotowości”¹². Ostatnimi czasy uświadomiono sobie, że przeciwstawiono je sobie w sposób nieślusny i niekonstruktywny, że indywidualizm i kolektywizm nie stanowią przeciwnych biegunów jednej binarnej skali, a przede wszystkim niezależne ustawienia, które mogą być ze sobą łączone. Nowozelandzcy naukowcy opracowali nowy kwestionariusz do budowania jedności i indywidualizmu jako dwóch niezależnych pomiarów, przy czym każdy z nich jest niejednorodny: indywidualizm dzieli się na odpowiedzialność osobistą, osobliwość i współzawodnictwo, zaś kolektywizm na poszukiwanie rad przy podejmowaniu decyzji i dążenie do międzyludzkiej harmonii¹³. Najnowsze badania międzykulturowe za pomocą kwestionariusza (Boaz Shulruf, raport z 14 Europejskiej Konferencji na temat psychologii osobowości, Tartu, Estonia, lipiec 2008) wykazały, że te dwa pomiary są w pełni niezależne od siebie i że kultury, którym tradycyjnie przypisywano jedność (na przykład chińska), charakteryzują się niskimi wartościami w dwóch skalach. Innymi słowy, za tymi objawami psychologicznymi, które nazywamy: k o l e k t y w i z m e m i i n d y w i d u a l i z m e m może stać inna rzeczywistość psychiczna, która nie ujawnia się przy psychometrycznym, w tym międzykulturowym ujęciu.

Drugi temat związany jest z historią badania uniwersalnej, podstawowej struktury osobowości. Pierwszym naukowcem, który postawił i rozwiązał tę kwestię był amerykański psycholog Raymond Bernard Cattell (1905–1998). Odrzucił on całą bazę słów z języka angielskiego, oznaczających cechy indywidualno-psychologiczne, dzięki czemu powstał słynny kwestionariusz szesnastoczynnikowy. Właśnie z powodu własnej konstrukcji i zachowania swojej ważności, kwestionariusz nie jest przekładalny na inne języki. Jest on odpowiedni jedynie dla osób anglojęzycznych, biorąc pod uwagę wariant okresu sześćdziesięcioletniego. O wiele wygodniejsze okazały się kwestionariusze, opracowane na podstawie 5-czynnikowej struktury osobowości w latach siedemdziesiątych i osiem-

¹¹ N. Lebedeva, *Vvedenie v ètničeskuu i krosskul'turnuu psibologiiu* [Wprowadzenie do psychologii etnicznej i międzykulturowej], Moskwa 1999, s. 45–57. G. Triandis, *Kul'tura i social'noe povedenie* [Kultura i zachowanie społeczne], Moskwa 2007, s. 209–227.

¹² Zob. H. R. Markus, S. Kitayama, *Models of agency: Sociocultural diversity in the construction of action*, Nebraska Symposium on Motivation, Vol. 49, Cross-Cultural Differences in Perspectives on the Self, Lincoln (NB), 2003.

¹³ B. Shulruf, J. Hattie, R. Dixon, *Development of a new measurement tool for individualism and collectivism*, Journal of Psychoeducational Assessment, V. 25. № 4. 2007.

dziesiątych. Jest to tak zwana „wielka piątka” cech osobowościowych, które dowodzą stabilności i uniwersalności tej struktury. Nic dziwnego, że duży zakres pracy został skierowany na uzasadnienie międzykulturowej stabilności tych charakterystyk¹⁴. Ogólnie rzecz biorąc, wszystkie pięć podstawowych cech są dobrze mierzalne w różnych kulturach, stwierdzono również, że odzwierciedlają one perspektywiczne właściwości *Homo Sapiens*. Międzykulturowe różnice są niezbyt wielkie, jednak przekraczają indywidualną wewnątrz-kulturową skalę i są tym większe, im większa jest geograficzna odległość między odpowiednimi krajami. Dane te nie dają podstaw do stwierdzenia, że badanie charakterystyki zachowania dla przedstawicieli różnych kultur ma ten sam sens¹⁵. Zgodnie z teoretycznymi modelami¹⁶, w kulturach odnoszących się do indywidualizmu, cechy osobowości określają zachowanie w większej mierze, niż w kulturach, odwołujących się do kolektywizmu. Takie ujęcie kwestii, wyprowadza oczywiście analizę poza ramy paradygmatu psychometrycznego. Szerszą syntezę proponuje psychologia kulturowa, zwracająca uwagę na ciągłość z poglądami różnych myślicieli, poczynając od Johanna Herdera i Giambattista Vico, a z drugiej strony zaś, wskazując na własne różnice. Psychologia międzykulturowa wyróżnia się uwagą bogatą w treść, jakościowym aspektem zjawisk i ich wzajemnego oddziaływania oraz wzajemnego uwarunkowania. Dlatego psychologia kulturowa stanowi nie tyle nową, co uaktualnioną dziedzinę¹⁷.

W odniesieniu do problemu osobowości w centrum badań stawiane są nie tyle mierzalne właściwości indywidualne (*personality traits*), ile „sposób bycia podmiotu w świecie społecznym” (*self-functioning*)¹⁸. Osobowość (*self*) kształtuje się jako „wieloaspektowy system dynamiczny, regulujący i wyrażający zachowanie ludzkie w sposób pośredni”¹⁹. Pojęcie *self* różni się od pojęcia *personality* treścinorodnym sensem, obecnością świata wewnętrznego.

¹⁴ R. R. McCrae, A. Terracciano, a.o. *Universal features of personality traits from the observer's perspective: Data from 50 cultures*, „Journal of Personality and Social Psychology”, V. 88, № 3, 2005.

¹⁵ J. Weekley, C. Ehlers, A. Creglow, *Global assessment: The impact of culture on personality measurement* (© 2009). <http://www.kenexa.com/getattachment/5d21e5e51b78a1458b18404104edfaa3e7b9/GlobalAssessmentTheImpactofCultureonPerson.aspx>.

¹⁶ A. T. Church, *Culture and personality: Towards an integrated cultural trait psychology*, „Journal of Personality”, V. 69, 2000.

¹⁷ R. A. Shweder, J. J. Goodnow, G. Hatano et al. *The cultural psychology of development: one mind, many mentalities*, Handbook of Child Psychology / Ed. By W. Damon, R. Lerner. 6th ed. V. 1: Theoretical models of human development, New York 2006, s. 716.

¹⁸ Tamże, s. 749.

¹⁹ Tamże, s. 750.

„Z perspektywy psychologii kulturowej, osobowość (*self*) zakorzeniona jest w mentalności i praktykach (kompleks zwyczajów) ujmowanych z tym, jak stać się „ja” (czyli podmiotem) w konkretnej wspólnotie. Kultura określa projekty tego, „w jaki sposób być” i w jaki brać udział (w charakterze godnego członka) w kulturowej społeczności i konkretnych kontekstach społecznych. Jednocześnie psychologowie kulturowi uznają, że dzieci i dorośli aktywnie kształtują swoje kultury, inicjując zmiany we własnych relacjach z innymi i we własnym bezpośrednim kulturowym otoczeniu”²⁰.

Pojęcie praktyk społecznych bycia osobowością (*selfways*) okazuje się jednym z głównych pojęć wyjaśniających. Ludzie nie żyją w sposób abstrakcyjny, lecz zgodnie z określonymi strukturami, zapewniającymi porozumienie w kulturze, wzajemne zrozumienie (celów, wartości, obrazów świata).

„Drogi bycia osobowością nie są natomiast kwestią przekonań, doktryny albo ideologii, one przejawiają się także w codziennym zachowaniu, praktykach językowych, wzorcach wychowania, w nauce, religii, pracy, masowych komunikacjach i sytuacjach społecznych, zarówno formalnych, jak i nieformalnych”²¹.

Psychologia kulturowa ujmowana jest zatem w istocie jako psychologia działalności. Na pierwszy plan wysuwa ona konkretne kulturowo-uwarunkowane praktyki bycia w świecie jako kluczową rzeczywistość wyjaśniającą. Zrealizowana przez nią nowa synteza jest szczególnie produktywna. Sądzymy, że istotne wydaje się uzupełnienie jej nową analizą, skierowaną na zróżnicowanie takich pojęć ogólnych, jak kultura i osobowość.

Zmienna zależna: osobowość

Ograniczmy pole analizy zmiennych zależnych dzięki dziedzinie psychologii osobowości, odnosząc się do tego, że psychologiczny termin osobowość, stanowiący kalkę z angielskiego *personality*, nie odpowiada filozoficznemu znaczeniu tego pojęcia (zob. tamże)²². Precyzyjniej należałoby odwołać się do pojęcia indywidualności, gdyż to, co zazwyczaj wiąże się z tym słowem sprzężone jest z problemem różnic indywidualnych i tożsamości indywidualnej. Do pojęcia

²⁰ Tamże.

²¹ R. A. Shweder, J. J. Goodnow, G. Hatano et al. *The cultural psychology of development: one mind, many mentalities*, Handbook of Child Psychology / Ed. By W. Damon, R. Lerner. 6th ed. V. 1: Theoretical models of human development, New York 2006, s. 754.

²² V. P. Zinčenko, *Mysl' i slovo Gustava Špeta* [Mysl i slovo Gustava Shpeta], Moskva 2000.

osobowości wprowadzono o wiele istotniejszą i zasadniczą treść: pojęcie *the Self*, które nie sprowadza się do problemu różnic indywidualnych, zaś ujęte zostało w literaturze anglojęzycznej i przełożone na język rosyjski. Różnica między tymi dwoma ujęciami ma zasadniczy charakter. Niejednokrotnie wracaliśmy do kwestii rozróżniania osobowości i psychiki jako dwóch odrębnych w swojej naturze obiektów analizy psychologicznej²³. Na innej płaszczyźnie znajduje się rozróżnienie osobowości i indywidualności²⁴. Obiektem analizy jest mianowicie człowiek jako jednolita jednostka analizy, ale przedmiot okazuje się zasadniczo różny. Analizujemy indywidualność jako uporządkowany system atrybutów mierzalnych (zmiennych), jeżeli analizujemy obiekt z perspektywy metodologii klasycznej (wiedzy naukowo-przyrodniczej), tzn. z perspektywy podmiotowo-przedmiotowej. By dostrzec nie tyle indywidualność, lecz osobowość, powinniśmy brać pod uwagę metodologię humanistyczną, wychodzącą poza ramy przyczynowości naturalnej i mającej do czynienia z obiektami posiadającymi nie tylko zewnętrzne mierzalne przejawy, ale również wewnętrzną treść, która może być ujawniona w rozumiejącej relacji dialogicznej, sens której nie jest rozkodowywany a interpretowany²⁵. Ważny krok w kierunku rozumienia specyfiki osobowości poczynił Aleksandr Asmołow²⁶, który starał się pokonać podział jednolitego ujęcia procesu rozwoju na biogenetyczny, socjogenetyczny i personogenetyczny. Zestawił oraz rozróżnił trzy punkty schematu systemowej determinacji tego rozwoju: Indywidualne właściwości człowieka jako podstawy rozwoju osobowości, społeczno-historyczny tryb życia jako źródło rozwoju i wspólna działalność jako podstawa realizacji życia osobowości w systemie stosunków społecznych. W innej pracy²⁷ spróbowaliśmy maksymalnie zróżnicować te trzy punkty bądź pomiar ludzkiego rozwoju w celu zestawienia ich ze sobą zgodnie

²³ D. A. Leont'ev, *Ličnost': čelovek v mire i mir v čeloveke* [Osobowość: człowiek w świecie i świat w człowieku], „Voprosy psichologii”, nr 3 1989; D. A. Leont'ev, *Psichologija smysla* [Psychologia sensu], Moskwa 1999. D. A. Leont'ev, *Ličnostnoe izmerenie čelovečeskogo razvitiâ* [Osobowościowy pomiar rozwoju ludzkiego], „Voprosy psichologii” 2013 (v pečati).

²⁴ D. A. Leont'ev, *Ličnost' kak preodolenie individual'nosti: osnovy neklassičeskoj psichologii ličnosti* [Osobowość jako przezwyciężenie indywidualności: podstawy nieklasycznej psychologii osobowości], *Psichologičeskaâ teoriâ deâtel'nosti: včera, segodnâ, zavtra* / Под ред. А. А. Леонтьева. Moskva 2006. D. A. Leont'ev, *Novye orientiry ponimaniâ ličnosti v psichologii: ot neobhodimogo k vozmožnomu* [Nowe punkty orientacyjne rozumienia osobowości w psychologii: od konieczności do możliwości], „Voprosy psichologii”, nr 1, 2011.

²⁵ M. M. Bahtin, *Rabočie zapisi 60h – načala 70h godov* [Robocze zapiski lat sześćdziesiątych i początku lat siedemdziesiątych], Bahtin M. M. *Sobr. soč.*: T. 6, Moskwa 2002, s. 430.

²⁶ A. G. Asmolov, *Psichologija ličnosti* [Psychologia osobowości], Moskwa 1990.

²⁷ D. A. Leont'ev, *Ličnostnoe izmerenie čelovečeskogo razvitiâ* [Osobowościowy pomiar rozwoju ludzkiego], „Voprosy psichologii” 2013 (v pečati).

z ich specyfiką i konkretnością. W pierwszym wymiarze, który nazwaliśmy w dalszej części: *R o z w ó j 1*, człowiek występuje jako jednostka biologiczna, wykonująca te zadania, które wykonują wszystkie istoty żywe. Wszystkie jednostki biologiczne wychodzą początkowo z nie w pełni ukończonego i niedojrzałego stanu własnych narządów i funkcji, by osiągnąć stan bardziej dojrzały i kompletny, dzięki czemu mogą urzeczywistniać wrodzone potencje. Rezultatem tego rozwoju jest dojrzewanie morfologiczne i funkcjonalne, pozwalające w sposób optymalny przystosowywać się do otaczającej rzeczywistości. Ruch od formy załączkowej, czyli stanu nieukończonego, do formy dojrzałej, która uważana jest za kompletną i holistyczną, uważany jest za szczyt naturalnych możliwości, które każda istota żywa może osiągnąć w postaci dojrzałości. *R o z w ó j 1* jest uniwersalny dla wszystkich istot żywych.

R o z w ó j 2 to przede wszystkim socjalizacja, prowadzona przez imperatywną potrzebę maksymalnego i harmonijnego dostosowywania się do organizmu społecznego, który w tym wymiarze rozwoju wyraża pośrednio wszystkie relacje człowieka ze światem. Zadania *R o z w ó j u 2* charakterystyczne są wyłącznie dla człowieka, wszyscy ludzie zmuszeni są do pewnego ich wypełniania. U innych istot żywych taka sytuacja nie występuje, ich *s p o ł e c z n o ś ć* posiada odmienną naturę, chociaż na zewnątrz może być czasem podobna. Ważne jest, by człowiek z powodzeniem wypełniał wszelkie zadania socjalizacji. Jeśli w procesie rozwojowym dobrze zapamiętał istotne doświadczenia jego grup społecznych i społeczności, to wszystkie podstawowe sposoby działania są potrzebne, by zgodnie funkcjonować jako część tego organizmu społecznego. Każdy człowiek podobny jest do innych ludzi, nie upodabnia się natomiast do przedstawicieli innych gatunków. Oprócz socjalizacji, *R o z w ó j 2* zawiera w sobie określony stopień rozwoju samoregulacji, bez którego normy społeczne i wartości nigdy nie mogą stać się regulatorami ludzkiego zachowania. Rozwój ten prowadzi do kształtowania się tego, co zarysowane zostało przez popularne w pewnym okresie w antropologii kulturowej pojęcia *o s o b o w o ś c i p o d s t a w o w e j* bądź *o s o b o w o ś c i m o d a l n e j*²⁸. Jeżeli scharakteryzujemy człowieka jako indywiduum społeczne (ze strony bogatego w treść ukierunkowania na normy i typy określonej kultury), to analizując go ze strony mechanizmów psychologicznych, za pomocą których te normy i typy definiują jego zachowanie, mamy wówczas do czynienia z osobowością podstawową.

²⁸ N. Lebedeva, *Vvedenie v ètničeskuu i krosskul'turnuu psibologiiu* [Wprowadzenie do psychologii etnicznej i międzykulturowej], Moskwa 1999, s. 97–101. N. M. Lebedeva, *Ètničeskaâ i krosskul'turnaâ psibologiâ* [Psychologia etniczna i międzykulturowa], Moskwa 2011, s. 133–137.

W trzecim wymiarze, czyli w R o z w o j u 3, człowiek jest podmiotem autarkicznym, osobowością, która wypełnia zadania związane z wyborem i samodeterminacją własnego życia. Celem rozwoju człowieka w trzecim wymiarze jest jego własna droga życiowa, odnalezienie i budowanie trajektorii egzystencjalnej. Zadania te są stawiane przez człowieka w sposób indywidualny, odnosząc się do kontekstu własnego życia, własnych życiowych celów. Osobowość kontynuuje drogę rozwoju, przechodząc przez warstwę ochronną osobowości podstawowej, samostanowiąc o sobie i dystansując się od grup społecznych i wspólnot, w które jest wpleciona, rozwijając nowe, wyższe formy samoregulacji i autodeterminacji. Samoregulacyjna podstawa rozwoju osobowościowego podkreślana jest w koncepcji rozwoju osobowościowego Kevina Rathunde i Mihály Csikszentmihályi²⁹. Autorzy ci stwierdzili, że w odróżnieniu od innych gatunków, człowiek praktycznie nie posiada twardych zaprogramowanych reakcji, a wszelkie typy i struktury zachowania kształtowane są przez naukę, która nie ustaje w ciągu całej egzystencji. Wektor rozwoju samoregulacji, wektor rozwoju osobowościowego skierowany jest w kierunku powiększenia złożoności i elastyczności psychologicznej, która pozwala urzeczywistniać wybór odpowiednich elementów z „repertuaru” określonych form zachowania bądź też tworzyć nowe formy i być ściśle przywiązany do jednych z nich.

W R o z w o j u 3 należy wyróżnić dwie fazy, 3 A oraz 3 B.

Na pierwszym etapie (3A) rozwój osobowościowy ma bardziej pomocniczy charakter w stosunku do socjalizacji. Zadanie normalnego (naturalnego) rozwoju osobowości ma doprowadzić do powstania samodzielnej osobowości w sensie psychologicznym i prawnym. Emancypacja osobowościowa i rozwój mechanizmów samoregulacji zapewniają podstawę do przyjmowania przez człowieka norm społecznych i wartości jako wytycznych i kryteriów dla własnego działania i podporządkowywania się tym zasadom. Jest to proces uniwersalny, odpowiednie żądania i oczekiwania dotyczą każdego a ich naruszenie pozostawia człowieka samego bądź na marginesie społeczeństwa. R o z w ó j 3 zostaje zakończony wówczas, gdy ukształtowana zostanie osobowość podstawowa dla danego społeczeństwa, a formalnie zaś dojrzewanie i dorosłość. Osobowościowy R o z w ó j 3, personogeneza poza granicami osobowości podstawowej stanowi proces fakultatywny. Nie występują w nim żądania o charakterze normatywnym i każdy, kto wykracza poza ramy żądań społecznych, stawia sobie w indywidualny sposób

²⁹ K. Rathunde, M. Csikszentmihályi, *The developing person: An experiential perspective*, Handbook of Child Psychology / Ed. by W. Damon, R. Lerner. 6th ed. Vol. 1: Theoretical models of human development, New York 2006.

cele i wytyczne osobowościowego rozwoju. R o z w ó j 3 przewiduje obecność „indywidualnej sytuacji rozwoju” i osobistych zadań rozwoju. W R o z w o j u 3 człowiek ujmowany jest jako autonomiczny podmiot, jako osobowość, wykonująca zadania wyboru i samodeterminacji własnego życia.

Zmienna niezależna: kultura

Spójrzmy więc na kulturę jako źródło kształtujących się oddziaływań na osobowość. Każda kultura stanowi system ponadindywidualnych regulacji praktyk społecznych, dotyczących współdziałania między ludźmi, którym przysługuje ta sama społeczna (i kulturowa) tożsamość. Jedynie poprzez przyswojenie tych regulacji, człowiek, który początkowo nie należał do grupy społecznej, może stać się jej członkiem, jeśli oczywiście grupa ta wyrazi aprobatę. Mimo zmienności poszczególnych zasad i warunków życia, tkwi w tych różnych kulturach jednak coś wspólnego, przede wszystkim zdolność do dobrowolnego podporządkowania się normom ponadindywidualnym, ograniczając tym samym własne bezpośrednie impulsy. Społeczny sposób życia ludzi zakłada rozwój szczególnej formy samoregulacji ich zachowania³⁰, które można ujmować jako pierwotną niezmienną podstawę dowolnych form społeczności, zdolnych rozwijać się na niej, a co nie jest to możliwe bez niej (a jest podstawą dla rozwoju b, które może rozwijać się na mocy a). Należy utożsamić tę podstawową i kulturowo-niespecyficzną formę samoregulacji z tym, co w socjologii nosi nazwę ucywilizowania. „W cywilizowanym społeczeństwie każdy dojrzewający człowiek zmuszony jest z większym bądź mniejszym powodzeniem oraz w większym bądź mniejszym stopniu powtarzać drogę, którą w ciągu stuleci w procesie ucywilizowania przechodziło społeczeństwo”³¹. Ucywilizowanie przeciwstawiane jest kulturze jako forma niespecyficzna specyficzna, ogólne temu, co związane jest z konkretnym wariantem, czyli wyborem. „Pojęcie cywilizacji do pewnego stopnia eliminuje różnice narodowe, uwydatnia generalizacje dla wszystkich ludzi,

³⁰ D. A. Leont'ev, *Stanovlenie samoregulácii kak osnova psibologičeskogo razvitiâ: êvolucionnyj aspekt*, [Kształtowanie się samoregulacji jako podstawy rozwoju psychologicznego: aspekt ewolucyjny], *Sub"ekt i ličnost' v psibologii samoregulácii* / Pod red. V. I. Morosanovoj. Moskva, Stavropol' 2007.

³¹ N. Êlias, *O processe civilizacii: sociogenetičeskie i psihogenetičeskie issledovaniâ* [O procesie cywilizacji: badania socjogenetyczne i psychogenetyczne], V 2 t. T. 1. Moskva,, Sankt Petersburg 2011, s. 51.

bądź to, co winno stać się ogólne³². Odpowiedni proces przyswojenia norm i regulatorów zachowania cywilizacyjnego nosi nazwę ukulturowienia człowieka³³. Norbert Elias charakteryzuje ten proces jako wytwór wewnętrzny, który nie istnieje w naturalnych mechanizmach psychiki odrębnie od świata zewnętrznego. Jedynie w trakcie socjogenezy człowiek kształtuje to, co metaforycznie należy ująć w postaci kapsuły psychologicznej, w której zawiera się wydzielona od pozostałej części treść.

„W jakości kapsułki, w jej niewidocznej ścianie zawarte są środki powstrzymania afektów, wzmocnienia mechanizmów samoprzymusu. Nieprzerwanie utrudniają one samorzutne przechodzenie impulsów w działania motoryczne, „wbija się” między nimi aparat kontroli. Są one postrzegane jako kapsułki bądź niewidzialna ściana, oddzielająca osoby od „świata zewnętrznego”. W kapsułkach mieszczą się powściągliwe chęci i afektywne impulsy, nie otrzymujące bezpośredniego dostępu do napędzanego aparatu. W „doświadczeniu samego siebie” występują one bądź jako coś ukrytego lub jako własne „ja”, rdzeń właściwej indywidualności³⁴.

W taki sposób zachodzi, jak zaznacza Elias, przejście od przymusowej formy relacji panującej między ludźmi do indywidualnego samoprzymusu³⁵. Opis ten powtarza się zgodnie z analizą przejścia od interpsychiczności do intrapsychiczności oraz wytworu wewnętrznego planu świadomości w teorii Wygotskiego³⁶. Z pojęcia kultywowania zaczęto korzystać w psychologii w kontekście badania rozwoju osobowości stosunkowo niedawno. „Integralny rozwój osobowości zakłada wolną organizację (*ordering*) energii psychicznej na poziomie indywiduum, obszerniejszą od wspólnoty ludzkiej, instytucji społecznych czy otoczenia. Człowiek zdolny jest do kultywowania własnych pragnień, celów społeczności i praw przyrody oraz uzgadniania ich między sobą, z powodzeniem tworząc porządek czasowy z potencjalnego przypadku³⁷. Pojęcie to zawiera przede wszystkim dwa sensy: pierwszy wiąże się ze zmieniającymi się wysiłkami (wymaganiami), które społeczeństwo odnosi do indywiduum (lub człowiek sam do siebie), drugi sens to znaczenia kulturowe, które prowadzą ten proces. Za

³² Tamże, s. 61.

³³ Tamże, s. 60.

³⁴ Tamże, s. 40.

³⁵ Tamże, s. 39.

³⁶ L. S. Wygotskij, *Istoria razvitiâ vyših psibičeskich funkcij* [Historia rozwoju wyższych funkcji psychicznych], Wygotskij L. S. Sobr. soč.: V 6 t. T. 3, Moskva 1983.

³⁷ M. Csikszentmihalyi, E. RochbergHalton, *The meaning of things: domestic symbols and the self*, Cambridge 1981, s. 13.

prekursora podobnego podejścia do rozwoju należy uznać Pierre'a Janeta, który stwierdził, że to społeczeństwo tworzy indywidualum zanim indywidualum zacznie kształtować same siebie³⁸. Ważne wydaje się rozróżnienie między często mieszczącymi pojęciami kultury i społeczeństwa. Uważane są one często za synonimiczne, zwłaszcza, jeśli chodzi o przymiotniki „społeczny”, „kulturowy”, czy „społeczno-kulturowy”. Społeczne splecione jest z kulturowym tak samo, jak biologiczne z organicznym w rozumieniu Petera Halperina, który w latach siedemdziesiątych wysunął paradoksalną tezę: „U człowieka nie ma niczego „biologicznego” (w tym sensie, w jakim ono jest i funkcjonuje dla świata zwierząt). Należy to zmienić i postawić pytanie: nie o fakt „biologiczny i społeczny”, lecz o „organiczny i społeczny” w rozwoju człowieka. „Organiczny” nie zawiera wskazówki do tego, czy istnieje „zwierzę w człowieku”, nie porusza problemów moralności i odpowiedzialności. „Organiczne” wskazuje jedynie na granice możliwości anatomiczno-fizjologicznych człowieka i rolę rozwoju fizycznego w jego rozwoju ogólnym. Funkcja ta jest całkowicie bezsporna, nawet bardzo ważna, a w określonych sytuacjach decydująca, jednak zawsze pozostaje niespecyficzna i względna. Anatomiczno-fizjologiczne właściwości ludzkiego organizmu nie decydują ani o rodzaju ani charakterze, ani również o ostatecznych możliwościach człowieka i dlatego zestawiane są już nie tyle biologiczne, co organiczne jego właściwości. Nie stanowią przyczyny, a tylko *condition sine qua non* rozwoju człowieka³⁹. Można rzec, że jeśli to, co biologiczne u zwierząt definiuje sferę tego, co jawi się jako niezbędne w ich zdolności do życia, to organiczne u człowieka koreluje ze sferą możliwości, nie określając sposobów życia, a osadzając się na tych trybach życia, które określane są przez inne prawidłowości. Analogicznie należy stwierdzić, że to, co społeczne określa formę istnienia w taki sam sposób, jak biologiczność określa biologiczne formy funkcjonowania. Przeciwnie, to, co kulturowe, na kształt organicznego jest tym, co może być kształtowane dzięki wyższym prawidłowościom, które mogą być ujmowane w formie samookreślenia osobowości w kontekście egzystencjalnego problemu istnienia. W osobowości rozwiniętej społecznie jest to przewyżczone. Jeżeli aspekt społeczny (jak i biologiczny) koreluje ze sferą konieczności, czyli „twardych” praw, to aspekt kulturowy (jak i organiczny) ze sferą możliwości, czyli sferą praw relatywnych, w zakresie działania których człowiek mógłby pozostać, w rozmaity sposób samookreślając się w relacji do nich. Jeżeli to, co społeczne i biologiczne

³⁸ P. Žane, *Psibologiĕskaâ èvolüciâ liĕnosti* [Psychologiczna ewolucja osobowości], Moskwa 2010.

³⁹ P. Ā. Gal'perin, *Psibologiâ kak ob"ektivnaâ nauka: Izbrannye psibologiĕskie trudy* [Psychologia jako nauka obiektywna: wybrane prace psychologiczne], Moskwa, Voroneż 1998, s. 412, 414.

kierują nas wzdłuż linii konieczności (imperatywna forma aspektu społecznego opiera się w bardzo dużym stopniu na przyzwyczajeniu i autosugestii), to kulturowe i organiczne zaopatrują nas w olbrzymi świat możliwości, który ujawnia się przed osobowością⁴⁰. Ludzka osobowość określa to, dzięki którym drogom możliwości te zostaną wpisane w jej egzystencję.

Inwarianty i warianty

W badaniach międzykulturowych istnieje silna tendencja interpretowania biologicznie określanych indywidualnych właściwości, które nie wykazują istotnych różnic międzykulturowych. Tym bardziej kultura postrzegana jest jako źródło zmiennych cech psychologicznych człowieka, a jego biologia stanowi źródło niezmienności. Taka tendencja nie ma w odniesienia do rozwoju poznawczego. W kulturze trafnie upatruje się źródła nie tylko zmienności, ale też niezmienności. Jerome Bruner zaznaczył, że: „wiele uniwersalnych cech rozwoju może stanowić cenę jednorodności rzędu cech różnych kultur. Kultura człowieka stwarza nie tylko właściwie różnice kulturowe. Rozwój poznawczy, szczególnie bądź podobny w warunkach różnych kultur jest nie do pomyślenia bez udziału człowieka w określonej kulturze i w odpowiedniej wspólnocie językowej”⁴¹. Jednak w odniesieniu do osobowości kwestia o podobnych niezmiennościach przekształcona została w gorszy sposób. Częściowo należy problem ten przeanalizować w kontekście psychologii osobowości. Mogą w tym pomóc rozważania, zgodnie z którymi system międzykulturowych niezmienników wyraża się poprzez pojęcie „cywilizacji”. Za jedną z ilustracji podobnych niezmienników służą uniwersalne cnoty międzykulturowe, wyróżnione przez Christophera Petersona i Martina Seligmana⁴² w ramach projektu „Wartości w działaniu”, co wiąże się z klasyfikacją cnót i sił charakteru. Za jakości cnót uważane są te wartości, które uznawane są za fundamentalne i bezwarunkowe we wszystkich albo prawie we wszystkich kulturach oraz społeczeństwach. W celu ich wyodrębnienia

⁴⁰ G. V. Ivančenko, *Sociokul'turnoe prostranstvo kak prostranstvo vozmožnostej: ob'ektivnoe i sub'ektiv* [Przestrzeń socjokulturowa jako przestrzeń możliwości: pomiar obiektywny i subiektywny], *Ot massovoj kul'tury k kul'ture individual'nyh mirov: novaa paradigma civilizacii*. Sb. Statej. Otv. red. E. V. Dukov, N. I. Kuznecova, Moskva 1998.

⁴¹ Dż. S. Bruner, *O poznavatel'nom razvitii: I* [O rozwoju poznawczym: I], *Issledovaniâ razvitiâ poznavatel'noj deâtel'nosti* / Pod red. Dż. Brunera, R. Olvera, P. Grinfeld, Moskva 1971, s. 26.

⁴² C. Peterson, M. E. P. Seligman (eds.), *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*, New York 2004.

nia przeanalizowano czołowe i podstawowe teksty moralne oraz filozoficzne pochodzące z różnych kultur: Biblia, Koran, Bhagawadgita, Talmud, kodeks Bushido, teksty konfucjańskie, teksty Arystotelesa i Tomasza z Akwinu. W rezultacie wskazano na sześć uniwersalnych cnót międzykulturowych: mądrość, śmiałość, humanitaryzm, społeczność, umiarkowanie i duchowość. Być może, zaznacza Seligman, są one w pewnym stopniu zakorzenione w biologii człowieka, ale dokładnie nie można tego udowodnić.

O międzykulturowej niezmienności podstawowych cnót oraz ich pochodnych, osobistych sił charakteru decydują efekty wypełnionego kwestionariusza „Wartości w działaniu”, co zostało zamieszczone na stronie internetowej University of Pennsylvania. Badanie przeprowadzono na próbie ponad 100 000 osób z dziesiątków krajów, których łączyła wyłącznie znajomość języka angielskiego (w języku tym wypełniano kwestionariusz). Zdumiewająco duże podobieństwo widoczne było pod względem nasilenia różnych cech charakteru i cnót u osób odwiedzających witrynę z innych krajów (korelacja to średnio ok. 0,8), dzięki którym eksponowane są różnice kulturowe, etniczne, rasowe, religijne, ekonomiczne i inne. Zakres danych przypadkowo wybranych ludzi, reprezentujących jeden kraj, nie przekraczał zakresu danych przypadkowo wybranych jednostek, które reprezentowały inne kraje i kontynenty. Postulat autorów projektu do utworzenia uniwersalnej, międzykulturowej klasyfikacji cnót i sił charakteru uzyskał poważne wzmocnienie. Między osobami zamieszkującymi różne stany USA również nie istnieją szczególne różnice, a przede wszystkim zmienne dotyczące płci, wieku, wykształcenia oraz nie odgrywa tak istotnej roli fakt, na kogo dana osoba głosowała w ostatnich wyborach (na republikanów bądź demokratów). Jedyną zmienną, w której dostrzegalne są różnice to religijność, która manifestowana jest silniej w stanach południowych. W rzeczywistości powstaje wrażenie, że wyniki te dotyczą głównie uniwersalnych cech natury ludzkiej⁴³. W związku z czym, cnoty jawią się jako międzykulturowe, wartościowe niezmienniki, jednak natura ich, o ile można to stwierdzić, nie jest biologiczna, lecz ogólnocywilizacyjna, gdyż to w nich wyrażane są kulturowo niezmiennie mechanizmy przewyższenia ludzkiej, biologicznej natury.

Istnieją powody do przypuszczenia, że istnieją oddziaływania społeczno-kulturowe na kształtowanie się osobowości, które podzielone są na dwa procesy. Pierwszy z nich wiąże się z kulturowaniem osobowości, reprezentuje on nie-

⁴³ N. Park, C. Peterson, M.E.P. Seligman, *Character strengths in fifty-four nations and the fifty US states*, Journal of Positive Psychology, 2006. V. 1. № 3. C. Peterson, *A Primer in Positive Psychology*, New York 2006.

zmienny dla różnych kultur rozwój psychologicznych mechanizmów samoregulacji, tworzących zasadniczą możliwość organizacji społecznego życia ludzi (poprzez kontrolę własnych, bezpośrednich impulsów i podporządkowywaniu ich ponadindywidualnym, wspólnie wypracowanym regulatorom). Człowiek rozpoznaje je jako najwyższe imperatywy, o ile integracja ze społeczeństwem ma dla niego istotne znaczenie, gdyż w momencie odtrącenia, może on nie przetrwać. Drugi proces to właściwa socjalizacja, czyli przyswojenie znaczeń, praktyk społecznych, wartości, mitów, narracji oraz innych struktur symbolicznych, wypracowanych przez dane społeczeństwo w jego rozwoju historycznym. Elementy te stanowią podstawę psychologicznej organizacji członków społeczeństwa, tworząc jednolity system socjokulturowy, oddzielony od innych analogicznych systemów. Ważne jest uwzględnienie, że człowiek nie jest tak po prostu uspołeczniony, a poliuspołeczniony, istnieje nie w jednolitym środowisku społecznym a przechodzi z jednej grupy społecznej w drugą, grupy te mogą różnić się wartościami, doświadczeniem, które w tych grupach jest nagromadzone⁴⁴. Istnieją ludzie, którzy niemal całe życie spędzają w jednym środowisku społecznym. Wcześniej, w społeczeństwach tradycyjnych stanowiło to typowy sposób życia dla absolutnej większości ludności, prowadziła ona niezmienny tryb życia, co stwarzało niezmiennie warunki pracy. Dzięki urbanizacji, gdy warstwy i grupy społeczne zaczęły mieszkać w miastach, to w jednych warstwach zachowana została pełna wierność sztywnym zasadom i przepisom społecznym, w innych natomiast w dynamiczny sposób przyswajano nowe zasady. Czasami w ramach grup społecznych, w które wchodzi człowiek, powstają wzajemnie się wykluczające żądania. Jednym z najbardziej typowych przykładów jest uniwersalny podział na role, konflikt pracującej kobiety. Dlatego problem determinacji socjokulturowej rozwarstwia się oraz może być rozpatrywany niezależnie od kultur i subkultur, do których przynależy podmiot.

Niezgodność norm i wartości ludzi różnego pochodzenia etnokulturowego służy często jako źródło najbardziej wzorcowych przykładów. Jest to jedynie poszczególny przypadek bardziej uniwersalnych prawidłowości. Świadczy o tym doświadczenie zawodowe twórcy psychoterapii pozytywnej Nossrata Pesechiana (1933–2010), Persa z pochodzenia, który wyemigrował do RFN w okresie studiów⁴⁵. Po uzyskaniu przez niego wykształcenia zawodowego, rozpoczął

⁴⁴ D. A. Leont'ev, *Kto â? Strategii identičnosti, tupiki social'nosti i razvâzki ličnosti* [Kim jestem? Strategie identyczności, bezdroża społeczności i rozwiązania osobowości], „Filosofskie nauki”, nr 11, 2012.

⁴⁵ N. Pezeškian, *Pozitivnaâ semejnaâ psihoterapiâ* [Pozytywna rodzinna psychoterapia], Moskwa 1992.

pracę konsultanta (terapeuty) rodzinnego w etnicznie różnorodnych rodzinach i szybko utworzył własne, oryginalne podejście: stwierdził, że wiele problemów i wzajemnego niezrozumienia w takich rodzinach powstaje z powodu niepokrywania się wartości i norm, typowych dla kultury każdego z małżonków. Odnosił sukces dzięki uświadomieniu sobie braku tego pokrycia oraz przekształceniu go ze źródła konfliktów w źródło twórczego rozwoju. Stopniowo klientela jego zaczęła się poszerzać i podjął współpracę z najróżniejszymi rodzinami, również tymi etnicznie jednorodnymi. W nich dostrzegł to samo. Konteksty kulturowe, służące za źródło różnych wartości i norm są „brzemienne” w konflikty przy ich niepokrywaniu się, nie sprowadzają się do tych etnokulturowych: jak stwierdził Peseschkian, w każdej rodzinie ujawnia się swoista kultura, uwarunkowana przez wykształcenie, historię rodzinną, pochodzenie geograficzne, orientację zawodową. Wzajemne nieporozumienia między osobami z rodzin finansistów, psychologów, pracowników teatru, złodzieją i oficerów mogą okazać się nie mniejsze niż nieporozumienie powstałe między Niemcem a Chinką, Włozką a Ukraińcem, Egipcjaninem a Estonką. Kulturę wspólnoty społecznej można określić jako system uogólnionych i zobiektywizowanych w artefakty oraz symboliczne systemy grupowe niezmienniki zbiorowej psychiki przedstawicieli danej wspólnoty. W postaci niezmienników występują one w relacji do członków danej wspólnoty; przy porównaniu odpowiednich struktur różnych grup społecznych pojawiają się one w inny sposób, rozbieżnie⁴⁶. Najmniejszą grupę takiego rodzaju stanowi stała diada (przykładowo rodzina nuklearna), w której obecna jest zawsze generowana w trakcie wspólnego życia ogólna historia rodzinna, mitologia, system wartości i norm itp., które stają się wspólną własnością tej mikrogrupy jako całości, nie zaś jej indywidualnych członków. W dalszej części przeanalizować można mniej stałe, w rzeczywistości małe grupy, każda z których jest nosicielem własnej subkultury, a także duże grupy (należy powołać się na klasyczną analizę podstaw symbolicznych subkultury brytyjskich kibiców piłkarskich filozofa i psychologa Roma Harré⁴⁷. Własne kulturowe albo subkulturowe właściwości mają, oprócz grup etnicznych, językowych i religijnych (podział tych trzech podstaw może się ze sobą nie zgadzać) również takie mniej zbadane grupy, jak stowarzyszenia zawodowe, społeczności absolwentów szkół i wyższych

⁴⁶ D. A. Leont'ev, *Psichologija smysla* [Psychologia sensu], Moskwa 1999.

⁴⁷ R. Harre, D. Clarke, N. DeCarlo, *Motives and mechanisms: an introduction to the psychology of action*. L. New York 1985. Ū. A. Vasil'eva, D. A. Leont'ev, *Etogeničeskij podhod k izučeniu social'nyh otklonenij* [Etogeniczeskie podejście do badania społecznych odchyłeń], „Inostrannaâ psichologija”, t. 2, nr 2 (4), 1994.

uczelnia (liczebność takich społeczności jest wprost proporcjonalna do stopnia indywidualnej określoności i ekspresji ich podstaw symbolicznych oraz wartościowo-mitologicznych). Wreszcie, wspólnotę kulturową tworzy ludność określonego regionu. Na przykład, różnice między moskiewskim a petersburskim charakterem regionalnym zawarte są nie tylko w dowcipach, ale też w monografiach kulturowych⁴⁸. W przedstawieniach o charakterze regionalnym, jak i tych o charakterze narodowym, bardziej odzwierciedlane są historycznie uznane mity i stereotypy, niż realnie występujące różnice. Nieliczne badania empiryczne na ten temat (1) zmuszają do ostrożnego ustosunkowania się do możliwości oddzielenia stałych regionalno-specyficznych właściwości charakteru, chociaż nie przeczy to możliwości zaistnienia tego zjawiska. Szczególne zainteresowanie budzą subkultury wieku, powiązane dzięki powszechnym interesom oraz grupom, które połączone są wspólną przeszłością. Aspekty dotyczące wieku i grupy niełatwo można rozgraniczyć, jednak są one całkowicie widoczne, podobnie jak różnice psychologiczne między ludźmi, dzieciństwo i młodość, które przypadły na okres radziecki, w trakcie pierestrojki, jak również po niej, co w większym stopniu sprzężone jest z intensywnie zamieniającymi się zewnętrznymi kontekstami ich socjalizacji, niż z wiekiem.

Zakończenie

Analizując początkowo główne problemy wpływu kulturowego na kształtowanie się osobowości, można dojść do znaczącego wniosku, biorąc pod uwagę określone różnice. Po pierwsze, zauważalny wpływ kultury przejawia się w co najmniej dwóch aspektach: (1) w kultywowaniu ogólnocywilizacyjnych mechanizmów życia w społeczeństwie, ograniczaniu wpływu naturalnych imperatywów i kształtowaniu podstawowych mechanizmów samoregulacji oraz (2) w przyswojeniu charakterystycznych dla danej specyficznej kultury struktur symbolicznych i regulatorów wartościowo-pojęciowych (te dwa aspekty można oznaczyć jako nomokultura i idiokultura). Po drugie, zagadnienie wpływu koniecznie należy ujmować w sposób różnicujący z opisem specyfiki tych struktur osobowościowych, które znajdują się w centrum uwagi. Po trzecie, samo środowisko kulturowe jest niejednolite, rozwarstwia się ono na różne warstwy kultu-

⁴⁸ V. V. Vančugov, *Moskvosofiâ i Peterburgologiâ, Filosofiâ goroda* [Moskwosofija & Peterburgologia, Filozofia miasta], Moskva 1997.

rowe i subkulturowe, związane z grupami społecznymi różnej skali, w które wchodzi człowiek, każda z których określa swój unikatowy system socjokulturowych regulatorów. W ogólności istotna funkcja powinna być analizowana nie tylko w sposób tradycyjny, ale z uwzględnieniem różnic wynikających z języka i etnicznej przynależności oraz innych podstaw strukturalizacji społeczeństwa. Każda z tych podstaw określa własne wymagania stawiane trybowi życia i praktykom udziału człowieka w społeczeństwie. Wypadkowa jest „wyrabiana” w sposób indywidualny pod naciskiem regulatorów, jak również styl życia osobowości⁴⁹.

W tekście zaproponowany został model relacji pojęć „społeczeństwo”, „kultura” i „cywilizacja” w kontekście rozwoju indywidualno-psychologicznego. Cywilizacja przedstawiana jest jako źródło niezmiennych wymagań stawianych mechanizmom samoregulacji osobowości, niezbędnych do jej życia w społeczeństwie. Kompleks charakterystyk osobowości, odpowiadający tym żądaniom należy nazwać ucywilizowaniem, zaś nieucywilizowanie stanowi niezdolność człowieka do społecznego trybu życia (jest to rozumowanie konkretno-historyczne). Społeczeństwo służy jako źródło konkretnych norm i wartości, które są punktami odniesienia i regulatorami indywidualnego zachowania członków danego społeczeństwa. Społecznością nazywa się odpowiedni stopień asymilacji poszczególnych norm i wartości, które prowadzą do tego, że na ogół skutecznie są one kierowane w ich zachowaniu. Kwestie antyspołeczne odnoszą się do braku oczekiwanej orientacji tych norm. Kultura stanowi możliwość dalszej socjalizacji i rozwoju poza normami społecznymi, opierając się na różnorodnych możliwościach ujawnionych w procesie asymilacji. Doświadczenie kulturowe jest indywidualną skłonnością do takiego rozwoju, natomiast brak tej kultury zakłada również fakt niegotowości na taki rozwój.

Przełożyła i opracowała: *Aleksandra Kondrat*
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, Polska

⁴⁹ D. A. Leont'ev, *Individual'nyj stil' i individual'nye stili – vzglád iz 1990h* [Indywidualny styl i indywidualne style – pogląd z lat dziewięćdziesiątych], *Stil' čeloveka: psichologičeskij analiz* / Pod red. A. V. Libina, Moskwa 1998.